

УДК 371. 123 (Д.Д.Семенов)

Д.Д.СЕМЕНОВ ПРО СУТНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Л.О.Мільто

Анотація. У статті представлені результати історико-педагогічного аналізу праць відомого російського педагога-науковця Д.Д.Семенова, де висвітлено сутність педагогічної майстерності вчителя.

Ключові слова: Д.Д.Семенов, педагогічна майстерність, вчитель.

Аннотация. В статье представлены историко-педагогического анализа трудов известного российского педагога-ученого, в которых он раскрывает сущность педагогического мастерства учителя.

Ключевые слова: Д.Д.Семенов, педагогическое мастерство, учитель.

Summary. The article gives the results of historical and pedagogical analysis of the creative legacy of the famous Russian scientist, educator, where he reveals the essence of the pedagogical skills of teachers.

Key words: D.D.Semenov, pedagogical skills, teacher.

Постановка проблеми. Система освіти України покликана забезпечити історичну спадкоємність поколінь, зберегти, поширити і розвинути національну культуру, виховати дбайливе ставлення особистості до світової історичної і культурної спадщини. Успішне розв'язання цієї проблеми стане можливим лише тоді, коли сучасні теоретики і практики педагогічної галузі звертатися до теорії і практики організації виховної і пізнавальної діяльності учнів, що використовувалися педагогами минулого, і впроваджувати їх у навчально-виховний процес з метою формування у вихованців емоційно-ціннісного ставлення до знань та творчої активності в процесі їх засвоєння.

Аналіз досліджень з даної проблеми. Важливе загальнонаукове значення у контексті висвітлення та узагальнення історичного передового досвіду педагогів минулого мають праці дореволюційних авторів А.С.Воронова, В.П.Вахтерова, В.І.Водозова, М.І.Демкова, П.Ф.Каптерева, С.В.Рождественського, В.Я.Стоюніна, а також наукові праці сучасних українських та російських вчених Т.К.Ахаян,

Є.С.Барбіної, Є.Д.Дніпрова, О.А.Лавріненко, А.І.Піскунова, З.І.Равкіна, З.І.Хижняк та ін.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX ст. в Росії позначена появою ряду концепцій, що були орієнтовані на модернізацію системи освіти, розвиток педагогічної майстерності вчительських кадрів і спроби обґрунтування поняття «майстерність» учителя. Видатним майстром педагогічної справи 60-х–80-х рр. XIX ст. був відомий російський педагог-практик, методист і науковець Д.Д.Семенов (1834–1902 рр.), у працях якого знайшли розвиток педагогічні і методичні ідеї засновника наукової педагогіки К.Д.Ушинського. Знайомство, дружба і співтворчість Д.Д.Семенова з видатним педагогом пов'язані з їхньою спільною роботою в Смольному інституті, коли Дмитро Дмитрович був запрошений К.Д.Ушинським на посаду викладача російської мови. Саме з цього часу між ними зав'язалася дружба і творча співпраця, що була реалізована в розробці Д.Д.Семеновим серії практичних уроків за книгою К.Д.Ушинського «Дитячий світ».

Ідеї розвитку педагогічної майстерності вчителя знайшли своє втілення в науково-педагогічній і практичній діяльності Д.Д.Семенова, яка була різноманітною: викладацька діяльність, методичні праці в галузі навчальної освіти, інноваційна організація педагогічної освіти учителів і підвищення їхньої кваліфікації. Його висока методична майстерність поєднувалася із старанною підготовкою до власної педагогічної діяльності. На практичних заняттях Д.Д.Семенов використовував різноманітні педагогічні методи й засоби бесіди, порівняння, оповідання, наочність, екскурсії. Педагог вніс значний вклад у розвиток шкільної методики і першим серед вчителів зробив спробу систематизувати методи навчання.

Д.Д.Семенов підкреслював головну роль педагога у процесі навчання учнів. Він неодноразово зазначав, що роль керівника належить вчителю, а активне й свідоме сприйняття навчального матеріалу учнями можливе лише тоді, якщо вчитель майстерно володіє прийомами педагогічної техніки, здатністю утримувати увагу дітей протягом усього заняття [2].

Д.Д.Семенов був переконаний, що успіх учнів у навчанні багато в чому залежить від здібностей вчителя майстерно володіти методами наочного навчання, вважаючи наочність найважливішим дидактичним принципом і обґрунтовуючи це тим, що дитина отримує поняття із зовнішнього світу за допомогою органів чуттів. Педагог зазначав, що при наочному навчанні учні мають справу з предметами, які уважно розглядають, а не з абстрактними поняттями і словами, що розвивають у них здатність спостерігати і висловлюватися. Д.Д.Семенов писав: «...дитина в цьому випадку незрівнянно більш самостійно працює, ніж при одному повторенні слів учителя; крім того, їй легше бути уважною; все, що говорить вона про предмети, справедливо і добуто нею самою; коло її понять поступово розширюється, не роблячи ніяких неприродних для дитячої натури зусиль і стрибків» [3].

Педагог вказував на деякі моменти педагогічної діяльності вчителя, що свідчать про наявність або відсутність у нього педагогічної майстерності. На думку Д.Д.Семенова, успішному навчанню метод наочності сприяє лише в тих випадках, коли вчитель у своїй навчальній роботі враховує рівень прояву зовнішніх почуттів та особистісних особливостей учнів. Наочні засоби повинні використовуватися так, щоб кожен учень, що знаходиться у класі, міг їх чітко бачити, а предмети, за якими спостерігають діти, демонструються так, щоб могли максимально впливати на органи чуттів. Тому класні кімнати мають бути добре обладнані для забезпечення доступності огляду та слухового сприйняття, а педагогічна майстерність допоможе вчителю володіти голосом відповідно розміру класної кімнати і кількості в ній дітей [2, с.16 – 17].

У поглядах на професійну підготовку вчителя-майстра особливу увагу Д.Д.Семенов приділяв формуванню умінь і навичок педагога. Великого значення Дмитро Дмитрович надавав голосу вчителя і зазначав, що він має бути звучним, приємним, але не різким або крикливим і не дуже тихим або невиразним. На думку Д.Д.Семенова, важливим показником педагогічної майстерності є вміння вчителя активізувати навчальну діяльність учнів та розвивати їхню свідомість, тобто навчати осмислювати сутність навчального матеріалу. Науковець був переконаний, що учні повинні усвідомлювати користь освіти і прагнути до знань, а завданням вчителя-майстра є навчити їх думати, мислити, робити самостійні висновки. У цьому зв'язку він писав: «Мені здається, що вчитель з першого ж року повинен намагатися поступово підводити дітей до того, щоб єдиним заохоченням їх успіхів у навчанні слугувала власна свідомість». Учні можуть свідомо і успішно засвоїти знання, якщо навчальний матеріал буде посильним для них та відповідати фізичним і духовним силам дитини. Таким чином, педагог стверджував, що вчителі зобов'язані знати вікові особливості дітей і рішуче засуджував ігнорування ними доступності навчання.

Д.Д.Семенов відзначав, що окремі викладачі вважають учнів дорослими молодими людьми і підносять навчальні дисципліни до рівня університетської науки, а інші, навпаки, дивляться на своїх вихованців як на немовлят і перетворюють заняття в порожню балаканину. Результатами таких крайнощів є відразу учнів до навчання, підрив сил або ж розумове і моральне спустошення.

Майстерність педагога Д.Д.Семенов пов'язував з його умінням навчати доступно і рекомендував учителям починати навчання дітей з того, що вони бачать навколо себе, і переходити поступово від близького до віддаленого, від рідного до чужого, від простого до складного, від конкретного до абстрактного [5].

Д.Д.Семенов стверджував: коли знання, отримані учнями в школі, міцно тримаються в їхній пам'яті – це є критерієм педагогічної майстерності вчителя. Ось чому, підкреслював педагог, слід звернути увагу на систематичне повторення вивченого раніше матеріалу і не слід прагнути опрацювати одразу велику кількість завдань, тому що знання, одержані «на швидкоруч», так само швидко забуваються. Педагог зазначав, що не треба забувати, що від однієї прочитаної і засвоєної сторінки незрівнянно більше користі, ніж від десяти прочитаних абияк. Міцно засвоєні знання повинні бути пов'язані між собою і перебувати в умах учнів у певному порядку, системі, як цього вимагає логіка наук і мислення, тому вчитель повинен пам'ятати, що наука засвоюється дітьми лише тоді, коли факти систематизовані в логічному порядку, в розумній послідовності, а не тоді, коли наука представляє лише масу різноманітних відомостей, хоча б і тих, що цікаво викладаються [6]. Науковець зауважував, що окремі вчителі перевантажують пам'ять учнів безліччю різноманітних імен, дат, фактів, не підкріплюючи їх жодною ідеєю, жодною характеристикою, без всякого внутрішнього зв'язку. У такій ситуації не можна розраховувати на осмислене, свідоме засвоєння знань учнями.

Спираючись на позиції вчення К.Д.Ушинського, Д.Д.Семенов висвітлював загальні дидактичні принципи, що лежать в основі педагогічної майстерності вчителя. Необхідно мати на увазі, що в 70–80-ті рр. XIX ст., коли педагог-науковець розвивав і реалізовував на практиці дидактичне вчення К.Д.Ушинського, свідоме, активне і систематичне навчання ще не було надбанням масової школи. Офіційна педагогіка старанно насаджувала догматизм, механічне заучування, зубріння, тому вчителю потрібна була конкретна педагогічна допомога в процесі опанування методичною майстерністю.

Основним і найбільш значущим видом навчальної роботи Д.Д.Семенов вважав урок, тому в своїх наукових роботах приділяв значну увагу організації та методиці проведення класно-урочних занять в школі. Він вказував на те, що навчальна робота в школі складається з уроку, самостійних домашніх занять учнів, навчальних репетицій, різноманітних позакласних та позашкільних занять і підкреслював, що саме на уроці учні повинні зрозуміти навчальний матеріал, засвоїти його і закріпити. У молодших класах початкової школи, в період навчання елементарній грамоті, Д.Д.Семенов визнавав урок єдиною формою навчальних занять, звертаючи увагу на те, що вчитель зобов'язаний проводити роботу з усім класом разом. Вирішальну роль в організації проведення уроку педагог відводив особистості вчителя і його професійній майстерності і підкреслював, що успіх і напрям шкіл цілком залежить від складу осіб, які навчають, їхньої підготовки і педагогічного досвіду [8]. Д.Д.Семенов акцентував увагу на тому, що саме вчитель зобов'язаний надати кожному уроку цілеспрямований характер, а сформулювавши мету уроку, в той же час повинен розв'язувати часткові завдання, що знаходяться в тісному зв'язку із загальною метою. Цілеспрямованість уроку значною мірою визначає його організацію, проведення та високу результативність, що є виявом педагогічної майстерності вчителя, як підкреслював науковець.

На думку Д.Д.Семенова, важливим показником майстерності вчителя в процесі навчання є свідомо дисципліна учнів. Він стверджував, що дисципліна школи – це морально утворююча і творча сила. До глибини душі педагога обурювали солдатська виправка і мертва тиша, поліцейський режим і дисципліна муштри, до яких привчали учнів у навчальних закладах того часу, і які рішуче засуджував Д.Д.Семенов, вважаючи це не педагогічною майстерністю, а педагогічним безсиллям.

Педагог був переконаний, що свідомо дисципліна учнів є наочним підтвердженням майстерності вчителя, який вміє так побудувати навчально-виховний процес, за якого вимоги дисципліни не є штучно нав'язаними, а сприймаються учнями як необхідні. Д.Д.Семенов вказував на деякі особливості процесу навчання, коли у вчителя не виникає проблеми з дисципліною. Насамперед педагог звертав увагу на те, що дисципліна в класі визначається якістю самого уроку, педагогічною майстерністю вчителя, його вмінням підтримувати інтерес учнів протягом всього уроку.

Дмитро Дмитрович підкреслював, що у вчителя-майстра кожен урок змістовний і цікавий, але при цьому він яскраво викладає не лише цікавий матеріал. Він засуджував той факт, що вчителі без досвіду, прагнучи пожвавити урок, часто ігнорують деякі наукові факти, які здаються їм особливо складними для пояснення, в результаті чого діти привчаються до поверхового погляду на навчання, а урок перетворюється на беззмістовне проведення часу.

Саме тому в процесі професійної підготовки майбутніх учителів Д.Д.Семенов надавав великого значення одному із елементів педагогічної майстерності – техніці викладання. Педагог писав: «Гарне і успішне викладання полягає не в цікавості викладу, а в цікавості самої техніки викладання. Хороший педагог, яким би сухим зміст уроку не був, зуміє передати його дітям, анітрохи не набриднувши» [9,

с.152 – 153]. В цьому, на думку Д.Д.Семенова, секрет педагогічної майстерності вчителя. Уміння вчителя захоплювати клас роботою сприяє розвитку уваги дітей, привчає їх до самостійності, і як наслідок, дисциплінує їх.

За глибоким переконанням педагога, дисципліна в класі буде здоровою в тому випадку, якщо вчитель не перевантажує і не перевтомлює учнів роботою і завжди піклується про організацію відпочинку дітей на уроці. Д.Д.Семенов згадував таку ситуацію, як іноді під час уроку, коли сам був утомлений і помічав, що діти були занадто перевантажені і не могли уважно слухати, він для їх відпочинку дозволяв собі бесіди про домашні заняття та ігри, або розповідав їм цікавий анекдот, який, однак, залишав у них моральне враження, або знайомив з життям знаменитої людини. Такий відпочинок тривав не більше чверті години. Педагог підкреслював, відпочинок на уроці – це не пусте проведення часу, а зміна виду занять, педагогічно доцільна бесіда, яка попереджає перевтому і неухважність учнів.

Розвиваючи думку про свідому дисципліну учнів як критерій педагогічної майстерності вчителя, Д.Д.Семенов дійшов висновку, що відсутність порушень шкільних правил і вимог залежать від щирих і довірливих відносин між вчителем та учнями, тому педагог рекомендував викладачам у стосунках з дітьми поводитися не дуже строго, але й не фамільярно, а батьківське гуманне ставлення до учнів поєднувати з розумною вимогливістю. На думку Д.Д.Семенова, вчитель-майстер завжди проявляє наполегливість, терпіння, витримку і педагогічний такт, а домагаючись необхідного порядку, він використовує різні педагогічні прийоми не сердячись, без погроз і покарань. Педагог рішуче виступав проти тих учителів, які звинувачували лише самих учнів у їхніх невдачах і вважав, що успіх учнів визначається правильною організацією всієї навчально-виховної роботи. Діяльність вчителя багато в чому скута і паралізована незалежно від нього самого, вказував педагог, тому немає жодних підстав звинувачувати в неуспішності ні самих учнів, ні вчителів. Багаторічна педагогічна практика викладання дала Д.Д.Семенову можливість запропонувати шляхи попередження неуспішності школярів і підвищення педагогічної майстерності вчителя. Науковець вважав, що для досягнення педагогічної майстерності народному вчителю потрібна конкретна методична допомога. Тому в 1864 р. він опублікував «Педагогічні нотатки для вчителів», де були визначені правила для вчителя. Наприклад, організаційний початок уроку, а саме: учитель починає урок лише тоді, коли приведе клас у досконалий порядок. Невдалий початок уроку, як підкреслював Д.Д.Семенов, не може забезпечити уваги учнів, а без цього неможливе міцне і свідоме засвоєння знань.

Д.Д.Семенов зазначав, що педагогічний оптимізм, повна впевненість у тому, що кожен учень може отримати глибокі та міцні знання, повинен стати для кожного вчителя головною метою його педагогічної діяльності. Він рекомендував учителю не висловлювати жодного подиву, не бентежити дитину насмішкою або сарказмом, якщо той робить помилки, а м'яко висловити впевненість у тому, що цей недолік зникне при старанному ставленні учня до справи. У 60-х рр. XIX ст. Д.Д.Семенов працював на педагогічних курсах при Петербурзькій військовій гімназії, що були відкриті для підготовки вчителів військових гімназій. Ще до відкриття курсів Д.Д.Семенова відрядили за кордон, де він вивчав питання професійної підготовки вчителів у семінаріях, навчально-виховну роботу в школах Німеччини та Швейцарії.

Д.Д.Семенов дійшов до висновку, що гарне і успішне викладання – це передусім цікавість. У звіті про своє відрядження – «Отчет о педагогическом путешествии по Германии и Швейцарии», надрукованому в журналі «Педагогический сборник» за 1866 рік, педагог наголошував на тому, що «...вчитель повинен оволодіти увагою усього класу, змусити працювати всіх дітей, спонукаючи до самостійності кожного учня і всього класу постійним зверненням кожного учня. Цього можна буде досягти лише тоді, коли молоді люди будуть займати посаду вчителя не одразу з університетської лави, а підготовленими до своєї справи під керівництвом досвідчених педагогів і за допомогою попередньої практики» [9, с.152–153].

Питання педагогічної майстерності вчителя стали предметом розгляду на педагогічних курсах. Методична підготовка майбутніх учителів була ґрунтовною. На I–II курсах кандидати-педагоги самостійно вивчали шкільні підручники з метою повного і детального ознайомлення з їх змістом та виявленням дидактичних особливостей і методичних прийомів навчального матеріалу. Крім шкільних підручників, кандидати-педагоги II курсу вивчали посібники для вузів. Майбутні вчителі повинні були ознайомитися також з головними творами і статтями з методики викладання фахового предмету, вивчити шкільні програми і звіти свого керівника – викладача гімназії за попередні роки.

Кандидати-педагоги II курсу на основі всього вивченого і власних спостережень писали твори з методики викладання, до написання яких висувалися дуже високі вимоги. В них повинні були даватися педагогічні й психологічні обґрунтування тих чи інших методичних прийомів. Ці твори обговорювали-

ся на конференціях за участю офіційних опонентів з числа слухачів педагогічних курсів. Характерною особливістю діяльності педагогічних курсів було те, що теоретична підготовка майбутніх учителів з педагогіки і методики викладання фахових дисциплін була основана на самостійній роботі кандидатів-педагогів, а викладачі лише спрямовували й контролювали цю роботу. Це пояснювалося тим, що на курси приймалися особи, які мали вищу освіту, а крім того, на педагогічних курсах вважалося, що лекції, як гарно вони б не читалися, ніколи не зможуть навчити викладати або виховувати [1].

Важливим моментом професійно-педагогічної підготовки на курсах було те, що теорія педагогіки і методика викладання фахових предметів були тісно пов'язані з вивченням досвіду навчально-виховної роботи, позакласними та канікулярними заняттями з вихованцями військової гімназії. Така робота проводилася протягом двох років, їй надавалося велике значення, як ні в одному іншому навчальному закладі дореволюційної Росії. В перші місяці перебування на педагогічних курсах кандидати-педагоги повинні були відвідувати за можливістю уроки свого керівника з дисципліни за фахом, отримуючи від нього поради і вказівки. Після двох-трьох тижневого відвідування гімназії вони складали конспект одного із уроків і визначали мету цього уроку, головні методичні прийоми, що використовував викладач. Керівник дозволяв проводити перші пробні уроки кандидату-педагогу лише тоді, коли був переконаний, що майбутній учитель досконало ознайомився зі своїми учнями, коли протягом декількох тижнів відвідував всі уроки в даному класі. За два дні до уроку кандидат показував своєму керівнику детальний план свого майбутнього уроку, де подавав не лише зміст уроку, але й описував техніку викладання: вказував мету і бажаний результат навчання, постановку завдань, методичні прийоми і наочні приладдя, що будуть використовуватися на уроці.

Цінним у педагогічній практиці було те, що крім планів окремих уроків, кандидати-педагоги робили програму викладання на весь семестр, де вказували методи навчання і наочні приладдя, що будуть використовуватися на уроці, і давали її на перевірку керівнику. Складання такої програми вимагало великої попередньої роботи з вивчення методичної літератури і наочності. Слід відмітити, що практиканти II курсу мали всі права викладача і несли відповідальність за дисципліну, успішність навчання учнів і конкретні результати своєї професійної діяльності. В кінці кожного семестру вони звітували про виконання програми. Окремі уроки кандидати могли проводити самостійно без учителя, а також завжди проводили уроки, які пропускали керівники через хворобу або з інших причин.

Д.Д.Семенов звертав увагу на те, що на таких уроках майбутні педагоги відчували себе в ролі самостійного вчителя і це їх дуже заохочувало. Важливе значення приділялося обговоренню уроків кандидатів-педагогів I курсу для чого призначалися окремі, так звані класні засідання-конференції, на яких були присутніми всі кандидати I-II курсів, викладач педагогіки, керівники і вихователі тих відділень, де викладали майбутні вчителі. Практикант повинен був представити Конференції письмовий звіт про свою викладацьку діяльність і її результати, керівник давав мотивований, ґрунтовний відгук про викладацьку діяльність кандидата, а потім за участю вихователя обговорювалася поведінка та успіхи учнів [9].

Висновки. Багатий педагогічний досвід Д.Д.Семенова, знання педагогічної спадщини Росії і Західної Європи, спільна творча діяльність з К.Д.Ушинським дозволили педагогу-науковцю глибоко визначити педагогічні проблеми, що дало йому можливість власного бачення педагогічної майстерності вчителя. Досліджуючи проблему професійної підготовки майбутнього вчителя, Д.Д.Семенов доходить висновку про те, що педагогічна майстерність існує, виступає показником професіоналізму вчителя і є необхідною складовою підготовки вчительських кадрів.

Література

1. Сент-Илер К. Педагогические курсы при 2-й Петербургской военной гимназии / К. Сент-Илер // Журнал «Педагогический сборник». – 1871. – Ч. II. – С. 11.
2. Семенов Д.Д. Комментарии к наглядному обучению по картинам «Времена года» / Д. Д. Семенов. – СПб., 1880. – С. 41.
3. Семенов Д.Д. Об элементарном курсе географии / Д.Д.Семенов. – ЖМНП, 1868. – апрель – С. 224.
4. Семенов Д.Д. Первый год занятий объяснительным чтением / Д.Д.Семенов. – ЖМНП, 1862. – апрель – С. 35.
5. Семенов Д.Д. Вокруг и около / Д.Д.Семенов // Народна школа, 1870. – № 4. – С. 5.
6. Семенов Д.Д. Практические уроки русского языка / Д.Д.Семенов // Педагогический сборник. – 1864. – кн. 2. – С. 119.
7. Семенов Д.Д. Очерки начального народного образования. Воскресные школы / Д.Д.Семенов // Женское образование. – 1891. – № 6 – 7. – С. 579.
8. Семенов Д.Д. Отчет о педагогическом путешествии по Германии и Швейцарии / Д.Д.Семенов // Педагогический сборник. – 1866. – кн. 2. – С. 152 – 153.
9. Семенов Д.Д. Избранные педагогические сочинения. Изд-во АПН РСФСР, М.: 1953. – С. 375.